

СУСПІЛЬНЕ ПОКЛИКАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Серед різновидів української прози на сучасному етапі літературного процесу повість посідає авангардне місце, помітно випереджаючи інші жанри. Якісна характеристика її можлива за умови осягнення концепції людини, бо крізь призму характеру вияскравлюється ідейно-художня діалектична єдність усіх компонентів художнього твору. Кардинальна літературознавча проблема — проблема характеру — передбачає пізнання алгоритму особистості, що відбиває двоєдину, органічну тенденцію в ній — постійний процес соціалізації й індивідуалізації, «бо, на думку Маркса, не може бути мови про справжній і всебічний — а не уявний, ілюзорний — розвиток окремої людини без «осуспільнення», «соціалізації» її позицій. Подібно до цього, не може бути мови про існування справжньої, немеханічної спільності без розвитку індивідуальності і посилення колективної відповідальності індивідів, без їх активної участі в житті суспільства»¹.

Українська література, як і культура народів СРСР в цілому, прагне художньо осягти діалектичну формулу людини, що відповідає нашій сучасності, яка активно здійснює завдання формування соціальних чинників особистості. Планомірна соціалізація², що стоїть на черзі дня сьогочасного суспільного розвитку, на відміну від стихійного і спрямованого типів формуючого впливу суспільства на особу, програмує виховання провідних

¹ Ярошевский Тадеуш М. Личность и общество. М., «Прогресс», 1973, с. 32.

² Соціалізація — процес формування соціальних компонентів особистості; це поняття-антипод до понять індивідуалістичності, егоїстичності, егоцентризму. (Див.: Смирнов Г. Л. Советский человек. М., Политиздат, 1973; Сохань Л. В. Духовный прогресс личности и коммунизм. Киев, «Наукова думка», 1966).

соціальних складників особистості, вдосконалюючи при цьому інструменти соціальної педагогіки в широкому розумінні слова — не тільки як безпосередня виховна діяльність, а й як спосіб діяння людини у всіх галузях колективного життя. Серед компонентів соціальної структури особистості, що піддаються науково обґрунтованому прогнозуванню, через які здійснюється регуляція процесу соціалізації, виділяються ставлення до праці як необхідної форми життєдіяльності, науковий підхід до світу, емоційний характер життєдіяльності, координація особистої поведінки в соціальній системі.

Виходячи з важливості завдань, література, яка займається питаннями виховання нової людини, не просто своїми засобами інтерпретує процес соціалізації особистості, а й активно стимулює її хід, розкриваючи характери сучасників. Таким чином, проблема характеру — своєрідна квінтесенція багатьох життєвих і творчих питань. Тому цілком зрозуміло є та обставина, як справедливо твердить М. Кодак, що у багатьох творах української прози побіжно, а в О. Гончара («Бригантина») «спеціально досліджуються процеси соціалізації особи — проблема, важлива для літератури соціалістичного реалізму, проблема, на якій випробовується вміння створювати характери в розвитку»³. Чи притаманне це вміння сучасній українській прозі? В якій мірі виявляється воно в повістевому жанрі? Які відкриття в тлумаченні соціалізації засобами мистецтва нині спостерігаємо?

У зв'язку з поставленими питаннями на фоні сучасної української повісті, безперечно, виділяється «Бригантина» як спеціальністю соціально-художніх завдань, так і рівнем їх психолого-естетичного розв'язання. Процеси соціалізації особи в творі О. Гончара подані крізь призму життєвої долі центрального героя — Порфира Кульбаки — та всієї системи виховавчих засобів, якими користується радянська школа, що подані, проте, не ізольовано, а в контексті соціальної природи нашого суспільства, взаємин колективу й особистості.

Вельми чутливий до провідних тенденцій суспільного розвитку, О. Гончар тлумачить ці процеси як суттєво ва-

³ Кодак М. П. Соціально-психологічний фактор у художньому характері сучасника. — У зб.: Проблема робітничого класу і соціалістичної праці в радянській літературі. Миколаїв, 1974, с. 54.

жливі, але далеко не прості, в діалектичній гамі яких відбивається вузол протиріч. Окремі аспекти їх природи своєрідно акцентуються й розшифровуються в мотиваційній сфері поведінки підлітка, в художньо дослідженій структурі його свідомості, що формується під впливом різних факторів, в палітрі його суперечливих емоцій та специфіці темпераменту. Герой повісті — самотньої й нестримно буйної вдачі хлопець — зітканий наче з контрастів, упокорити волю його неймовірно важко: «Гори педагогічної літератури написано про таких, про те, як підбирати ключі до їхніх розхристаних душ, а постане ось такий Кульбака перед тобою, і раптом бачиш, що ніякий стандартний ключик до нього не підходить. До того ж він сам не згірший за тебе психолог, тільки в нього свій підхід, своя шкала оцінок, що впливає з його досить-таки послідовного мислення»⁴.

І в цій шкалі оцінок на час, коли юнак потрапив до правопорушницького інтернату, нема вироблених, стабільних суспільно значимих орієнтирів. Стихія його характеру, підкореного ідеї фікс — «на волю, хоч умри!» — робить його злим духом рідної матері, зачинщиком усіх витівок в Комишанці, тираном педагогів. Є в цьому характері завидна сила, але спрямована вона так, що легко може повернутися на шкоду іншим. В його поведінці спостерігається дисгармонія, яка ґрунтується на відсутності координації особистих прагнень і устремлень колективу. Реакції хлопця на зовнішні подразники — швидкі й суперечливі. Не можна відмовити йому в товариському ставленні до однолітків, в своєрідній комунікабельності — адже легко сходиться з товаришами, розважає їх різними витівками та нестримним фантазуванням — і водночас буйні спалахи агресивності, жорстокості по відношенню до оточуючих. І справа не стільки в холеричному темпераменті (хоча він дає себе взнаки!), скільки в аморфності, незасвоєності суспільних норм.

Автор «Бригантини» детально простежує психологію персонажа, особливо пильно спостерігаючи емоційні стани, мотиви реактивної поведінки. Через художньо обґрунтовані контрасти емоційної сфери підлітка в повісті здійснюється відкриття характеру, в життєву віро-

⁴ Гончар О. О. Львів. Бригантина. К., «Дніпро», 1973, с. 44. (Далі в тексті посилання на це видання із зазначенням сторінки).

гідність якого віриш. Вікові особливості хлопця пристрасно диктували бажання «самоутвердитись, відстояти себе, дику й затяту свою особистість» [61], але при цьому цілком природному процесі яскраво проявились усі недоліки індивідуаліста. Постать виразно діалектична, шалене дитя атомного віку, він щедро наділений від природи багатством почуттів і водночас виявляє емоційну глухоту, вчинки його алогічні, принципи викривлені: «Для нього свобода і розхристаність — поняття поки що рівнозначні, в обов'язках перед колективом він ще не бачить ніякої честі...» [122]. Саме тому шлях до координованої особистої поведінки в соціальній системі — нелегкий, особливо для такої природи: «...просто феномен якийсь. Фізично, психічно все в нормі, навіть розвинений, але вдача...» [60]. І тут О. Гончар не поскупився на барви, розкриваючи деталі соціалізації особистості, що здійснюється в спецшколі, під впливом зовнішнього середовища, системи виховання і цілеспрямованої волі вчителів.

Найперше завдання перед ними — пробудити в юнім серці сумління. Перші зблиски його з'являються несподівано — під час першої втечі з режимної школи, коли, здавалося, право-воля мали поглинути всі порухи душі, та з'являється, хоч і змушений (самому ж без компанії гуляти не так цікаво) і слабкий, та конкретний мотив: «Піти б у школу та сказати: «Ось я вернувся й на минулому ставлю хрест!» Наше гасло: «На свободу — з чистою совістю!» [138]. Але це поки миттєва думка, далеко не закріплена в стереотипі поведінки, до цього має відбутися пошук істини. Пошук цей ведеться одночасно двома «антагоністичними» сторонами — Порфиром і його вихователями, — що часом не знають, як приступитися до хлопця, котру методику вибрати. Зіткнення двох сторін художньо вмотивовано в сцені ловів втікача спецшколи на пристані (розділ XV), в процесі роздумів вчительки Марисі Павлівни про найдодільніші варіанти перевиховання, в ході химерно покрученого мислення центрального героя, в суперечках педагогічного колективу про шляхи досягнення мети, в різних лініях їх конкретної поведінки. Спрямованість і воля малолітнього правопорушника різко розходяться з настановами вихователів. Діалектика їх зв'язків зримо постає в невласне-прямому мовленні (прикметою його є болісний пошук

істини), до якого часто апелює автор повісті з метою створення життєво достовірного характеру вчительки.

Марися Павлівна прекрасно розуміє, що соціалізація особистості її вихованця відбудеться тоді, коли, проникнувши в саму структуру мотиваційної сфери, доможеться подолання ним відчуженості від колективу, яку «дехто схильний вважати характерною прикметою віку, вірусом, що викликає недугу самотності й вселюдського похолодання» [159]. Це дійсно проблема № 1. Але як того домогтися? «Цілий колектив вихователів знову напружуватиме свої інтелекти, шукаючи найвпливовіших засобів, щоб розімкнути замки його (Порфірової. — В. С.) настороги, мстивої недовіри. Вся педагогічна тактика й стратегія, всі ваші вчительські, зовсім-таки не волячі нерви, весь досвід ваш — в кого більший, в кого менший — будуть спрямовані на те, як наставити його на путь праведний, як із цього клубка неприборканих інстинктів, стихійних поривів, успадкованих генів та буйних порушницьких нахилів, надбаних десь на самій зорі життя, **видобути людину, витворити особистість, яка відповідатиме вашим уявленням і буде прийнятною для суспільства**» [159].

Художньо вмотивовує письменник ледь помітні, але конкретні зрушення на користь соціальної програми, що відбуваються в характері героя під впливом трудової практики. Автор повісті подає своєрідний ланцюг ситуацій, в яких Порфирові бурхливі інстинкти набувають спокійніших форм, тамуються з усвідомленням важко виборюваних понять про сумління і честь. Важливу роль у цій зовнішньо малопомітній перебудові «соціального організму» Кульбаки відіграє гордість за матір — трудівницю гарної професійної слави — і дядька — мужньої і принципової людини; позитивний приклад вихователів, засвоєння певних норм режимного життя. Саме в праці, незважаючи на зриви й несподіваність вчинків, стабілізується те раціональне зерно природи, що дає змогу як авторові, так і читачеві бачити перспективу розвитку здорового начала, набуття підлітком соціальних норм орієнтації в суспільстві, що таки зроблять Кульбаку людиною, яка «має найбільшу владу в світі — владу над собою»⁵.

⁵ Фашенко В., Стрельбицький М. Повість наших днів. — У кн.: Рік 73. Літературно-критичний огляд. К., «Дніпро», 1974, с. 124.

Болісний процес переоцінки цінностей, що логічно супроводжує художнє розкриття образу підлітка в повісті О. Гончара, має прикмети неповторності завдяки досконалому змалюванню своєрідності емоційного характеру героя. Можна було б закинути авторові, що про деякі явища життя, незважаючи на всі дисонанси, його Порфир має думку дорослого, зокрема, коли міркує про необхідність берегти природу, про боротьбу з браконьєрством.

Та, зважаючи, по-перше, на акселерацію і, по-друге, на факт безпосереднього письменницького втручання у мислительний потік героя за допомогою форм невластивого прямого мовлення, його можна зрозуміти. Тим більше, що наслідки соціалізації все відчутніше дають себе знати саме в сфері наукового підходу до світу і охоплюють все ширше коло зацікавлених. Цікавість як важливий елемент дитячої психології трактується різнобарвно. Та головна увага зосереджена навколо того, як особистість цього нестримного сина віку реалізується саме на шляху до соціалізації. Трудова стихія переборює завихрення біологічної природи; стає органічнішим колективістське начало; поступово відбуваються зміни в статусі взаємин з вихователями — від ситуації «антиподи» до встановлення душевних контактів.

Таким чином, хід процесу соціалізації цікавить автора у всіх деталях, особливо ж те, як вона досягається шляхом подальшого розвитку позитивних начал природи, не порушуючи яскравої індивідуальності. Показово, що зі змалюванням її особливостей у «Бригантині» вияскравлюється характер сучасника з усіма його проблемами і труднощами. І саме тому повість О. Гончара досягла мети, сказавши свіже слово про важливі потреби нашого суспільства, ведучи перед у художньому тлумаченні конфліктів часу.

Подають своєрідну типологію образів радянських учителів, в більшій чи меншій мірі трактують виховні питання, а з їх допомогою — прямо чи опосередковано — прикмети соціалізації на сучасному рівні суспільного розвитку й інші українські повісті. Невипадковість цього явища — через характер вчителя до узагальнення специфіки соціалізації — очевидна. Адже широко відомо про титанічний труд, що здійснюється людьми цієї професії, саме в цьому напрямі, про зримі й незримі їх подвиги.

Так, наприклад, відомо в літературі, зокрема педагогічній, ім'я польського вчителя і письменника Януша Корчака, який під час війни з фашизмом здійснив подвиг виняткової моральної сили і чистоти, пішовши на смерть в печах Треблінки разом із своїми вихованцями, хоча вороги «милостиво дарували» йому життя.

Про подвиги неменшої моральної чистоти і ваги, на які здатні наші сучасники — сільські вчителі, — зайняті буденною працею по вихованню підростаючого покоління, література особливо інтенсивно заговорила на початку 70-х років. Майже одночасну появу таких творів, як «Бригантина», диалогія Є. Гуцала «Сільські вчителі», «Шкільний хліб», повість І. Цюпи «Добротворець», книга білоруського письменника В. Бикова «Обеліск» та «Ніч після випуску» В. Тендрякова, можна розцінювати як симптоматичний прояв сучасного літературного процесу, як певну тенденцію, що складається в нашій прозі останнього часу, яка заслуговує на найпильнішу увагу сучасної критики.

Це можна кваліфікувати як певне типологічне явище в багатонаціональній літературі, зумовлене особливостями розвитку соціалістичного суспільства, націленого в майбутнє потребами турботи про гармонійно розвинену людину і боротьби за її щастя, за найекономішій шлях її соціалізації.

Єдність художніх пошуків О. Гончара, І. Цюпи, В. Бикова й Є. Гуцала та В. Тендрякова не обмежується лише проблемно-змістовою спорідненістю, бажанням розкрити один із аспектів життя в темі радянської інтелігенції та дослідженні певного соціального типу за професійною підготовкою, а саме робітника, що займається розумовою працею. Типологія сучасної повісті в радянській літературі засвідчує значно глибшу якість — цілеспрямоване окреслення морально-етичної і соціальної концепції людини через характер вчителя, який завжди стоїть на передньому краї боротьби за нове суспільство.

Доля сільського вчителя за радянських часів привабила цих письменників своїм втіленням найсерйозніших процесів життя. Зіставлення ж повістей про школу дає цікавий матеріал з огляду на важливість і нерозробленість проблеми характеротворення. Кожен з названих письменників прийшов до розкриття соціальної природи

й психології радянського інтелігента, виходячи з логіки власної творчості. Ця літературознавча аксіома стане конкретною тоді, коли взяти до уваги, що для Є. Гуцала, наприклад, диалогія про школу — це певна перемога над ілюстративністю і поверховою, однобічною інтерпретацією складних проблем сучасності, що була властива його раннім повістям. Для І. Цюпи звертання до образу Василя Сухомлинського — це розвиток власної традиції в розробці біографічного жанру про видатних людей нашої країни. Для В. Бикова твір «Обеліск» — це нове продовження на іншому рівні дуже сталих для цього митця симпатій до проблеми подвигу і краси, духовної мужності людини, що є предметом усіх його повістей про Велику Вітчизняну війну.

Звернувшись до зображення одного й того ж соціального типу, письменники створили різні його варіації в характерах.

Характер у повісті І. Цюпи «Добротворець» є правдивим документальним портретом відомого педагога і вченого Василя Сухомлинського. Духовно-психологічна складність і багатство цієї людської особистості засвідчується в творі багатьма характеристичними проявами. Та ці прояви нанизані на центральний стрижень — розкриття спрямованості і волі героя, що становлять домінуючу властивість і ознаку його природи. З цього погляду виправдані дві частини твору — «Покликання» і «Серце віддане дітям», — перша з яких є художньою історією формування і становлення волі, підкореної творчому неспокою; друга — розповідь про реалізацію головної пристрасті, що знайшла вияв у здійсненні справді значного за своїми масштабами і прикладом педагогічного подвигу.

Боротьба за покликання у першій частині повісті конкретизується епізодами з біографії героя, найбільш складними моментами у житті, пов'язаними з історією зростання і визрівання характеру, шляхами соціалізації особи. Тут органічним є поєднання двох часових планів — ретроспекції і перспективи розвитку цієї людини. Перемежування сучасного і минулого в долі В. Сухомлинського є не тільки вдалим композиційним прийомом, за допомогою якого письменник має можливість лаконічно і переконливо оглянути шлях персонажа, а й досягає конкретної соціально-історичної та психологічної аргу-

ментованості у тлумаченні таких якостей характеру, як мужність, виняткова цілеспрямованість, воля до життя і праці. Розпочинаючи перший розділ картиною смертельного бою і важкого поранення політрука Сухомлинського, письменник одразу вводить читача в обставини, в яких діє цей характер. В ситуації жорстокої боротьби з фашизмом герой розкривається через провідні риси, деталізовані в картинах становлення особистості в дитинстві, юності, коли бажання вчитися, що з'явилося в сина хлібороба, здолало голод і холод студентських літ, слабкість фізичного здоров'я, невлаштованість побуту. Наполегливість в оволодінні професією сільського вчителя, постійна і невисипаюча праця по самовдосконаленню, гуманістичний пафос природи підтверджуються документально точними епізодами долання труднощів різного ґатунку.

Історія характеру Сухомлинського — це історія боротьби за утвердження колективістського начала природи і за долю свого народу під час Великої Вітчизняної війни, це цілеспрямовані пошуки свого покликання і вірне йому служіння. Педагогічна праця для Сухомлинського — це справжнє джерело цільності природи, в ній якнайкраще реалізується його соціальне покликання. Скромність і відданість справі виховання найповніше виявилися в бажанні працювати безпосередньо в школі: «Тільки в школу! Там його місце. Тільки б одужати!.. Треба держати, товаришу народний учителю! Всі радощі життя — в творчості. Творити — означає убивати смерть!»⁶.

У другій частині повісті конкретизується характер героя через показ його щоденної праці на посаді директора Павлівської школи, інтенсивного духовного життя вченого, що, використавши найкращі традиції вітчизняної і зарубіжної педагогіки, стає новатором у науці, не тільки практиком, а й теоретиком виховання молодого покоління, що дуже добре розуміє актуальність питання соціалізації особистостей вихованців. Якість характеру персонажа постають через взаємини з дітьми, з батьками своїх учнів, з педагогічним колективом, згуртованим спільною метою, з офіційними авторитетами. Не всі з названих відношень розгорнуті з належною мірою конкретності у повісті І. Цюпи. Найдетальніше розказано про «школу

⁶ Ц ю п а І в а н. Добротворець. К., «Дніпро», 1971, с. 79.

радості» та її принципи. Конкретизується герой і у стосунках з матір'ю, дружиною, менше — з власними дітьми.

Треба зазначити, що письменник підкорив змалювання взаємин особистості і середовища, поведінки і вчинків героя меті розвінчати міф, створений скептично настроєними до експериментальної роботи Сухомлинського людьми, про те, що цей «павлівський Песталоцці» виступає в ролі проповідника, такого собі добрячка в педагогіці, що заперечує макаренківський принцип суворої дисципліни в учнівському колективі. Головний акцент тому переноситься на ядро педагогічних засад Сухомлинського, виявлених у вихованні передовсім людини з великим почуттям гідності, взаємоповаги, душевної тонкості і моральної чуйності. Кожна дитина для нього — це цілий світ, який живе за своїми законами. Підтримати в маленькій людині найкращі порухи її душі — головне завдання педагога, на служіння якому були спрямовані воля і щоденна праця. Для розкриття характеру праці, в якому реалізуються домінуючі властивості й прикмети природи героя, письменник звертається не стільки до мотивації дій і поведінки, скільки до переказу головних наукових положень робіт В. Сухомлинського і щедрої цитати їх.

Недоліком повісті є те, що власне характер вченого сконструйований з його праць, а белетризована біографія його в окремих місцях має наліт псевдоромантичного глянцю. Принцип моделювання, який надто активно експлуатує автор, уповільнює темп оповіді і не завжди сприяє динаміці характеру. Іноді відчувається відсутність художньої аргументації думки, що герой стверджував педагогічні погляди своїм життям. Коментарі до праць Сухомлинського подаються не завжди в логіці його поведінки, а містяться в прямій авторській характеристиці. Головний наголос в розкритті характеру переноситься значною мірою на пантомімічну мову та внутрішнє мовлення. Меншою мірою використане звучаче мовлення, яке часто у творі супроводиться пейзажем як станом душі.

Тезисно окреслені в повісті І. Цюпи думки про результати шкільної роботи («Але в шкільній роботі не так легко побачити наслідки. Адже це не вугілля і не вирощений урожай, який можна зважити в центнерах чи тоннах...») та про школу як майстерню мужності і людянос-

ті. Письменника цікавив передовсім винятковий характер вчителя, поставленого в умови сільської школи у повенний час.

Показовий у плані аналізованої проблеми художнього трактування питань соціалізації твір білоруського письменника В. Бикова «Обеліск», що вивчає подвиг вчителя, здійснений під час Великої Вітчизняної війни, в ситуації винятковій і незвичайній, яка прояснює причинно-наслідкові взаємозв'язки між поведінкою й обставинами.

Характер педагога Олеса Мороза, його цілеспрямована відданість питанням соціалізації розкриваються через дії та вчинки його вихованців, через життєву і творчу лінії його послідовника — Міклашевича — та через сприйняття оточуючими його діяльності. Мороз — не ординарний учитель, натура непересічна. Найкращий аргумент для підтвердження такого висновку — слід, який він залишив по собі, — учнів, що сформувалися під впливом його авторитету як люди діяльні, скромні і глибоко чесні та сміливі у відстоюванні справедливих принципів життя, поведінка яких корелюється суспільними потребами. Білоруський учитель, як і Сухомлинський, — новатор, що мужньо й цілеспрямовано ламає старе і віджиле в науці виховання. Він виховує передусім на власному прикладі, характером своєї поведінки, властивостями природи, він свідомий того високого обов'язку навчити в першу чергу бути людьми. Погляд на освітньо-виховні функції народного вчителя по-справжньому широкий і партійний; людські якості — привабливі і сформовані в душі соціалістичного гуманізму, хоч вчителював він у складних умовах становлення Радянської влади після вересневих днів 1939 року, коли Західна Білорусь була воз'єднана з радянською землею.

Головне призначення вчителя Мороз вбачав у тому, щоб «діти тепер зрозуміли, що вони — люди, не бидло, не якісь-то там недолугі, якими пани вважали їхніх батьків, а по-справжньому повноправні громадяни. Як усі. І вони, і їхні батьки, і всі керівники в районі — усі рівні в своїй країні, нікого не треба боятися, треба лише навчитись осягати те найголовніше, що прилучає людей до вершин національної і загальнолюдської культури. У цьому він вбачав свій перший педагогічний обов'язок. І він виховував їх не відмінниками навчання, не слухняними зубрилами, а перш за все — людьми... І Мороз ска-

зав, що домогтися цього можна лише особистим прикладом у процесі взаємин учителя з учнями»⁷.

Знання цих законів педагогічної майстерності, яка підкорена соціальній функції, заґрунтовані не лише на буденних завданнях спілкування з молоддю. Головне, що визначає виняткову сучасність методики Мороза, — це вміння проектувати педагогічний процес в перспективі розвитку суспільства, бачити історичні джерела, що сформували певний тип сільського вчителя — носія громадських, професійних і морально-етичних знань. У змалюванні В. Бикова вчитель Мороз — це справжній ентузіаст своєї справи, який бореться за кожного учня, не обмежуючись суто професіональними принципами, а дбаючи про моральне становлення людини як носія добра, людяності, щирості і чесності. Духовна і моральна цільність натури вчителя передана у повісті «Обеліск» через відгомін у серцях людей результатів його щоденної праці. Характеристичні якості його особистості — висока порядність, вірне служіння покликанию вчителя — зрештою привели до незрівнянного подвигу, близького до героїчного вчинку Я. Корчака. Під час війни вчитель Олесь Іванович, хоч і був фізично скаліченим, став у першому ряду борців з фашизмом. Він не тільки продовжував учити дітей за часів окупаційного режиму, бо думав про майбутнє, виховував у своїх учнях мужність, культивував високі патріотичні почуття, активно дбав про колективістське начало їх натур, а й був безпосереднім учасником партизанського руху. І в цій долі не було нічого незвичайного, бо такою була логіка поведінки багатьох радянських людей в жорстокий час випробувань. Незвичайне і водночас звичайне в іншому — в умінні життям заплатити за моральні і духовні цінності, за суспільні норми, які виховуєш в інших.

Герой залишився вірним до кінця принципу власного прикладу і мужньо пішов на страту разом зі своїми учнями, що поплатилися за невміло організовану розплату зі зрадниками народу. Образ Мороза приваблює яскравими характеристичними якостями справжньої людини, розкритими в мотивах його передсмертного вчинку й змалюванні його поведінки у поєдинку з фашистами на грані загибелі. В. Биков проводить різкий контраст

⁷ Биков Василь. Обеліск. К., «Молодь», 1975, с. 25—26.

між зовнішньою фізичною слабкістю героя і його винятковою духовною снагою і мужністю. Цей контраст у білоруського письменника є одним із найдійовіших засобів характеротворення. Пригадаємо для підтвердження цієї думки специфіку створення характеру воїна у повістях «Сотников», «Дожити до світанку» та ін.

Про подвиг великої моральної чистоти і ваги, на який пішов звичайний білоруський вчитель, — зовні непривабливий і фізично немічний — В. Биков розповідає зі стриманістю, за якою відчувається глибока схвилюваність письменника і його захоплення героїчною поведінкою. Мотивація дій і вчинків героя — як один із засобів характеротворення у повісті «Обеліск» — має певну специфіку, суть якої полягає в прихованій аргументації поведінки, в реальних стосунках із середовищем, в поясненні психологічних і соціально-історичних прикмет характеру за допомогою прийомів психологічного аналізу.

У Є. Гуцала сільські вчителі поставлені не в такі виняткові умови, як у В. Бикова, а в звичайні. Їх подвиг в буденній щоденній праці по вихованню підростаючого покоління. Автор повістей «Сільські вчителі» і «Шкільний хліб» у своїй діалогії занурюється у психологію радянського інтелігента та обставини його життя у повоєнному суспільстві. Є. Гуцало у всіх деталях досліджує життя вчителів Шкаруб, — особливо Олени Левківни, — та педагогічного колективу Медвинецької 8-річної школи, говорить про їхні житейські та професійні турботи: і збирання грошей на позику, й агітаційна робота, і різнобічна допомога односельцям, і виховання на власному прикладі, але за всім тим стоїть щось більше — копітка та передбачлива праця на користь майбутнього, пошуки шляхів соціалізації.

Наскрізним характером діалогії, розкритим переважно у побутово-психологічній сфері, є характер Олени Левківни, крізь призму якого постає кардинальна проблема твору — людське і професійне сумління. Сконструйована автором модель людської особистості має всі прикмети достеменності, аргументованої логікою поведінки, сповідуваними морально-етичними принципами, стосунками із середовищем. Героїня при всій буденності її діянь наділена високою інтелігентністю в довженківському значенні цього слова. І це якнайбільше ріднить її

з героями вищеаналізованих творів, відповідає сучасним ідеалам про людину з великим соціальним потенціалом.

Для підтвердження цієї думки варто послатися на слушні слова Л. Новиченка про ядро характеру героїні: «...натурою, чи, вірніше, душевною культурою своєю вона така вчителька, вчителька, можливо, в душі вимог незабутнього В. О. Сухомлинського, який надавав такого першорядного значення особистій «емоційній» і етичній підготовленості педагога до виховання дітей»⁸. Виділивши домінуючі властивості вдачі героїні, автор ґрунтовної статті «Олена Левківна та інші» про повість «Сільські вчителі» справедливо критикує Є. Гуцала за вузькість художнього трактування цих рис, що виявилось передовсім в обмеженому змалюванні ділової сфери, в якій закономірно має розкритися до дна характер у всьому соціально-психологічному комплексі та його зумовленості, а, по-друге, у відсутності фахового мислення героїв. Спостерігається і такий недолік повісті, як натуралістична приземленість характеру вчителя.

В якій мірі це враховано автором другої частини діалогії — повісті «Шкільний хліб»? Тільки до певної. В основному Є. Гуцало залишається вірним принципу змалювання «позашкільних» буднів учителів, але водночас відбулося переакцентування матеріалу і в плані винесення важливих морально-етичних колізій і суперечок героїв на ґрунт професійного життя педагогічного колективу. Тут знову постає досить потужний мотив совісті, якою перевіряються людські і соціально-професійні якості. Показова у цьому аспекті закорінена в специфіку «добування» шкільного хліба переважно внутрішня, а й водночас відкрита полеміка про те, яким має бути вчитель. Прояви характеру Олени Левківни в загальних рисах переконують у тому, як важко добувається авторитет вихователя і скільки мужності, знань, громадської активності та професійної майстерності треба, аби втриматись на цьому рівні.

Щоб детальніше розкрити коло цих питань і водночас з'ясувати тип людини за фаховою спрямованістю волі та діалектикою загального й індивідуального, Є. Гуцало

⁸ Новиченко Леонід. Олена Левківна та інші. — «Літературна Україна», 1971. 3 вересня, с. 3.

прагне в декількох ракурсах розвинути принцип зіткнення персонажів. Один із ракурсів передбачає аналіз взаємин учителя з вихованцем. Невипадково письменник робить наголос на факті стосунків з «важким» учнем Іваном Гунькою, долею якого турбується Олена Левківна як класний керівник шостого класу, з якого той виключений. До речі, боротьба за учня носить більше емпіричний характер: вчителька обмірковує, чим можна зарадити його жорстокості, емоційній глухоті, небажанням вчитися, а як вона діє, — про це читач не довідується з другої частини діалогії, бо автор ставить крапку в кінці внутрішнього монолога-роздуму про плани щодо Гуньки. Хід соціалізації стосовно конкретного характеру, на жаль, не став предметом спеціального дослідження.

У повісті «Шкільний хліб» відчутне авторське прагнення поставити характер Олени Левківни у контекст вчительського колективу. Коло персонажів-педагогів тут значно розширилось (у порівнянні з першою повістю) за рахунок лаконічного розкриття еволюції вчителя географії Павла Пшеничного та фону інших представників школи — викладача російської мови Скрипки, Андрія Сака, завуча Репти, директора Віталія Григоровича, старшої піонервожатої Валі Неїжхліб. Сфокусовано діалектику колективу в епізоді виробничої наради, присвяченої обговоренню відкритого уроку Пшеничного. Від пояснення одного з фактів у творчій біографії Павла Павловича письменник логічно переходить до узагальнення соціально-професійних прикмет, які необхідні справжньому вчителю — висока відповідальність за рівень фахової майстерності, велика принциповість, уміння сказати правду про діяльність колеги і в найскладнішій ситуації, активність суспільної поведінки, високі людські якості.

Значним є полілог героїв, який фіксує суперечку в учительській про, здавалось би, абстрактні істини, що таке добро і зло, і, з другого боку, реакція кожного (у декого уповільнена) на результати методичної наради, сконцентровано висловлені в промові директора: «Методична нарада, яку ми сьогодні провели, має стати для кожного з нас уроком... громадянським уроком принциповості й моральної чистоти. Аналізуючи фахові можливості Павла Павловича, ми насамперед виставляємо самих себе... Найбільше для людини щастя — бути

правдивим і до кінця сповідати свої ідеали. Правдивість і чесність — найголовніші заповіді для вчителя... як і для кожного, зрештою»⁹.

Найбільш відчутним є результат тяжких сумнівів і переживань, які привели Пшеничного до висновку залишити школу з причин професійної непридатності. Рішення змінити роботу, що визріло в думках героя, переконливо мотивовано його поведінкою і з'ясовано причинами, що ховаються в підґрунті його дій: «Мене так зашарпали, що не міг учитись, а тепер треба й можна вчитись, а я вже нездатен. Що ж виходить? Виходить, від мене держава не користь має, а шкоду, бо я тих дітей і не вмію по-людському вивчити. Розумієте, я й перед тими дітьми винуват, яких мені довірено, а водночас і перед людьми, перед усією державою» [80]. В епізодичному характері Павла Павловича письменником свідомо підкреслено його людське сумління, рішучість натури, партійний підхід до справи, але менше передано складність внутрішньої боротьби між високими морально-етичними засадами й біологічною природою, хоч і є у творі справедлива (але не без декларативності висловлена) думка, що «людина — це наче арена постійного бою».

Загалом же повістяр прагне ліпити життєво наснажений характер. Важливу характерологічну функцію у повістях Є. Гуцала відіграють різновиди внутрішнього мовлення. Вони допомагають достовірно розкрити тонкощі внутрішнього стану людини, змалювати процес її мислення, головні реалії психології, виступають провідними засобами психологічного аналізу. Роль внутрішнього мовлення в його прозі становить інтерес у двох аспектах: з точки зору доцільності його як прийому індивідуалізації людини і з погляду майстерності виконання. В аналізованих повістях внутрішнє мовлення характеризує найважливіші сфери життя персонажа і стає однією з форм відтворення свідомості. Розкриваючи характеристичні якості людини, письменник спирається на монологи і невластиве-пряме мовлення, які сприяють відтворенню думок і почуттів персонажів не тільки в їх закінчених

⁹ Гуцало Євген. Шкільний хліб. — «Вітчизна», 1972, № 1, с. 66. (Далі в тексті посилання на це видання із зазначенням сторінки).

формах, а й зображенню процесу їх виникнення, формування та подальшого розвитку. В художній тканині повістей монологи і невластиве-пряме мовлення зустрічаються не так уже й часто, але вони несуть на собі велике якісне навантаження — розкривають людину зблизка, у вияві найістотніших рис характеру і психологічного типу. У розкритті характеру сільської вчительки в діалогії про школу значне місце посідає прийом видимої мови почуттів. Хоч письменник майже ніколи не подає закінченого портретного малюнка, він підмічає жести, міміку, зовнішні рухи, в яких відбиваються ті чи інші властивості характеру, відтінки душевного стану, зміни їх. І цим самим Є. Гуцало простежує діалектику душі героя. В повістях велике навантаження несе розмаїта психологічно вагома портретна деталь і загалом видима мова почуттів. Скупими, але виразними портретними штрихами автор часто відтворює внутрішній стан людини. Широко використовуючи прийом видимої мови почуттів, автор прагне осягти логіку руху характерів на перехрещенні зовнішнього і внутрішнього виявів окремих якостей.

Використовуються також картини природи для глибокого розкриття душевного світу персонажа, для відкриття характеру, для зображення подій. Малюнки природи, як правило, насичені людським настроєм, емоційно тісно пов'язані з духовно-етичним життям героя (приклад тому — прикінцевий розділ II частини). Природа, до якої часто звертається повістяр, відбиває своєю мовою складні процеси внутрішнього життя людини. Пейзаж у Є. Гуцала — різнорідний; займаючи чимале місце, він є своєрідним виявом різноманітних явищ духовного світу героїв.

Аналіз характерів учителів у повістях нашого часу засвідчує типологічну близькість героїв, заґрунтовану на способі відтворення специфіки професійної природи їх поведінки і соціальної активності, неповторності людських влад. Письменникам притаманний спільний акцент на таких характеристичних якостях їх особистості, як високе розуміння поклику сумління (саме в характерах Сухомлинського, Мороза, Олени Левківни реалізується проблема громадянської совісті), самодисципліна як основа життєвого кредо; мужність і цілеспрямованість у досягненні соціальної і професійної мети; осягнення краси; інтелектуальний неспокій і вічний пошук; високої

вольові якості; людяність, доброта і почуття обов'язку як основа моралі; турбота про інших.

Зосереджуючись на цих властивостях природи вчителя, не всі з аналізованих письменників досягли художньої переконливості у трактуванні прикмет характеру. Найбільше, мабуть, пощастило В. Бикову, менше — І. Цюпі, Є. Гуцало не завжди знає міру в розкритті певної якості. Так, скажімо, доброта Олени Левківни подекуди здається надміру перенасиченою елементом жіночої жалібності і не завжди вмотивована ситуативною конкретністю, а, точніше, доцільністю.

У змалюванні сенсу й особливостей педагогічної діяльності радянські митці своєрідно використали досвід класичної літератури, яка широко ставила проблеми освіти й виховання, зокрема українські традиції І. Франка, М. Коцюбинського, А. Тесленка, С. Васильченка та ін. Водночас виявляють аналізовані твори й типологічну спорідненість з «романом виховання» (зразком його є «Чудодій» Штрітматтера), що здобув значну популярність в сучасних літературах соціалістичних країн, особливо НДР. Зіставлення ряду творів про специфіку вчительської праці засвідчує як закономірність у визначенні інтересу сучасних прозаїків до процесів соціалізації, значних морально-етичних проблем, так і специфіку в змалюванні варіантів типу радянського інтелігента в характерах різних людей.

У відтворенні провідної тенденції в становленні радянської людини І. Цюпа, В. Биков, Є. Гуцало переважно акцентують мистецьку увагу на тих, хто здійснює високу суспільну місію, а О. Гончара цікавить об'єкт соціалізації та її складні шляхи; подолання дискомфорту внутрішнього світу; набуття акомодатії з контекстом того середовища, в яке поставлений герой; тим більшою є суспільна спрямованість його художнього пошуку.

Творити характери — важко; це істина. Кожен письменник відчуває складності. Недарма у «Виборі природи» А. Битов виділив особливий аспект мистецької етики — етики поводження з героєм. Можна сперечатись про її самостійність, але сам факт вичленення красномовний: «В тій чи іншій мірі всі труднощі письменника в його письмі — етичні. Не тільки обачність чи сміливість, не тільки громадянськість чи незалежність — не тільки це є, хай головна, етика письменника... Є ще етика пово-

дження зі словом, з героєм, з думкою»¹⁰. І цієї етики буде дотримано тоді, коли громадянський пафос людського характеру, його соціальна значимість у художньому творі базуватиметься на конкретній виразності індивідуальності. Очевидно й те, що досконалий мистецький аналіз і синтез процесу соціалізації, яким позначене формування особистості нашого суспільства, відкриває шлях до повнокровних характерів у літературі. Цим, мабуть, пояснюється успіх українських повістей про школу, що не тільки до певної міри збагатили етично-філософський аспект нашої радянської соціальної педагогіки, змалювавши передовсім роль суспільних функцій характеру, професійних навичок особи, а й не забули про природний образ поведінки людини.

В сучасній українській повісті, як і в повістях інших народів, все більше і більше наголошується саме на розкритті характеру сучасника. Пояснюється це як посиленням різноаспектного інтересу до проблеми «Людина» в другій половині ХХ століття, так і жанровими ознаками цього різновиду епосу, які автори монографії «Современная русская советская повесть» визначають як здатність «відтворювати лише характер героя збоку його суб'єктивної значимості (як історію його переживань, думок, почуттів) або збоку його об'єктивного вияву (через дію, зіткнення з обставинами життя), або зобразити стан середовища, або, нарешті, показати суть і особливості взаємин людини з середовищем»¹¹. І дійсно, попри всі розгалуження жанру, пізнавальна, аналітична функція повісті зростає з посиленням одного з аспектів художнього дослідження дійсності засобами мистецтва. В час, коли повість виходить на авансцену літературного процесу (а саме це маємо нині), на думку М. Утехіна, центр ваги в ній «починає «переноситися на характер, у ній все більше здобуває розвиток тенденція не тільки до аналізу, а й до синтезу» [15]. Отже, для того, щоб українська повість набрала справжньої сили й ваги, їй треба передовсім розв'язати проблему характеру. Вона клопочеться нею, змагається за художні досягнення на цій ниві, але великі перемоги — попереду.

¹⁰ Черты литературы последних лет. (Продолжаем дискуссию о современной прозе). — «Вопросы литературы», 1975, № 8, с. 41.

¹¹ Современная русская советская повесть. Л., «Наука», 1975, с. 14.

турознавства, соціології і психології. Предметом аналізу є прикметні явища сучасної прози, переважно 60—70-х років.

Авторами книги нарисів про характер є професор В. В. Фащенко («Життєва і художня правда характеру»), доцент А. О. Слюсар («Характер у сучасній російській повісті»), доцент Л. А. Бурчак («Внутрішній монолог у «Прощай, Гульсари!» Ч. Айтматова»), доцент В. П. Саєнко («Суспільне покликання особистості»), аспірант В. Є. Панченко («Стиль характеротворення в повістях Романа Федоріва»), доцент Н. Ф. Пашковська («Становлення героя в дилогії і трилогії»), доцент Д. К. Кондратьєва («Майстерність зображення характеру в романі Й. Авіжюса «Втрачений дім»), доцент Л. В. Берловська («Людина праці в творах про робітничий клас»).